

مسئله‌ی

اسماعیل آقا سمکو

در آذربایجان و موکریان

Sinayil Aga Simko

احمد چوبانی

پایان نامه کارشناسی ارشد
دانشگاه علوم و تحقیقات تهران

اسماعیل آقا شکای

لقب: سمکو

زادروز: ۱۲۶۶ م

مرگ‌گذشت: ۱۳۰۹ م

دوره: قاجار - پهلوی

Simayil Aqa Simko

کتابخانه

مرکز ملی اسناد، کتاب و کتابخانه

۰۸۷ - ۳۳۱۲۵۲۵۹

+۹۸ ۹۱۸ ۱۷۱ ۷۲۵۷

karl.kheib@gmail.com

۱۰۰۰۰ تومان

مسئله‌ی اسماعیل آقا سمکو

در آذربایجان و موکریان

۵۲۷۱۳ اسماعیل آقا سمکو

احمد چوپانی

نشر آنا

سرشناسه : چوپانی، احمد

عنوان و نام پدیدآور : اسماعیل آقا سمکو / نویسنده احمد چوپانی.

مشخصات نشر : تهران: آنا، ۱۳۹۰ - مه‌آباد: موساسیر.

مشخصات ظاهری : ۳۰۰ص.

شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۹۲-۱۰-۶

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

موضوع : سمکو، اسماعیل آقا، - ۱۳۰۹.

موضوع : کردان -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ق.

موضوع : ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ق. -- جنبشها و

قیامها

رده بندی کنگره : DSR۱۳۱۵ / ج۹ ۱۳۹۰

رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۷۴۰۴۵

شماره کتابشناسی ملی : ۲۶۷۳۹۴۶

اسماعیل آقا سمکو

احمد چوپانی

طراح جلد: مسعود نیکخواه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۹۲-۱۰-۶

صفحه‌آرایی: وریا دیوانی

ناشر: انتشارات آنا

سال و شماره‌ی چاپ: ۱۳۹۴ / اول

تیراژ: ۱۰۰۰

سرپرست چاپ: شوان طاهری

مرکز پخش، سنده - انتشارات گانی کتیب

تلفن: ۰۹۱۸۱۷۱۷۲۵۷ - ۰۸۷ - ۳۳۱۲۵۲۵۹

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۶	معرفی مهمترین منابع و مأخذ
۱۷	فصل اول: موقعیت جغرافیایی سیاسی منطقه تحت نفوذ ایل شکاک در آذربایجان
۲۰	۱- جغرافیای طبیعی
۲۷	۲- ترکیب قومی، انسانی و مذهبی منطقه
۲۹	الف: ایلات و عشایر شهرستان خوی و ماکو
۳۳	ب: ایلات و عشایر شهرستان ارومیه
۳۵	پ: ایلات و عشایر شهرستانهای نقده و پیرانشهر
۴۰	ت: ایلات و عشایر شهرستانهای بوکان و مهاباد
۴۴	فصل دوم: تبار شناسی ایل شکاک
۴۶	ایل شکاک، تیره‌ها و جمعیت آنان
۵۱	پیشینه تاریخی ایل شکاک
۵۵	اسماعیل آقا
۵۶	علی آقا
۶۱	محمد آقا (محمد پاشا) و جعفر آقا (جوهر آقا)
۶۸	اسماعیل آقا سمکو (سمیتقو)
۷۴	فصل سوم: اندیشه و اهداف سمکو
۹۲	فصل چهارم: تحرکات سمکو از ابتدا تا پایان جنگ جهانی اول ۱۳۳۶ه.ق/ ۱۹۱۸م.
۹۴	۱- ورود سمکو به صحنه سیاسی آذربایجان در آستانه مشروطیت
۹۹	۲- شروع جنگ جهانی اول و نقش سمکو در آذربایجان و منطقه
۱۰۴	۳- تحرکات سیاسی- نظامی مسیحیان و آسوریان آذربایجان و موضع سمکو در برابر آنان
۱۲۰	فصل پنجم: تحرکات سمکو از پایان جنگ جهانی تا سال ۱۳۳۹ه.ق/ ۱۹۲۱م.
۱۲۲	۱- افزایش شهرت سمکو و طرح ترور وی توسط مکرم الملک
۱۳۳	۲- فعالیت منطقه گرایانه جنبش‌های داخلی ایران و تاثیر آنها بر افکار و اهداف سمکو
۱۳۴	الف: جنبش جنگلی‌ها در گیلان و سمکو
۱۳۶	ب: جنبش شیخ محمد خیابانی و سمکو

عنوان

صفحه

۱۳۹	ج: غائله لاهوتی در تبریز
۱۴۰	۳- تأثیرات ملی گرایان کرد عراق و ترکیه بر اقدامات سمکو
۱۴۰	الف: سید طه شمزینی
۱۴۵	ب: اسماعیل آقا سمکو و کومله عثمانی
۱۴۷	پ: روابط سمکو با کومله عراق و شیخ محمود برزنجی
۱۴۹	۴- روابط سمکو با دولت خارجی
۱۴۹	الف: سمکو و دولت روسیه
۱۵۱	ب: سمکو و دولت انگلستان
۱۵۹	ج: سمکو و ترکیه (پس از جنگ جهانی اول)
۱۶۵	فصل ششم: گسترش نفوذ سمکو و پایان کار وی در سال ۱۳۴۹هـ.ق/ ۱۹۳۰م
۱۶۷	۱- ورود نیروهای سمکو به کردستان موکریان تا اولین شکست شکاکها در شکریازی
۱۶۷	الف: جنگ مهاباد
۱۷۷	ب: ورود نیروهای ایل شکاک به سقز
۱۸۹	پ: جنگ شکریازی و کشته شدن امیر ارشد قرهجه داغی
۱۹۲	ت: خروج سید طه شمزینی بطرف منطقه افشار و جنگ میان دو آب
۱۹۹	ج: جنگ دوم شکریازی و شکست نیروهای سمکو
۲۰۵	۲- موقعیت سیاسی سمکو بعد از شکست در برابر ایران تا گرفتار شدن در اشنویه
۲۰۵	الف: سمکو در ترکیه
۲۰۸	ب: رفتن سمکو به سلیمانیه
۲۱۴	پ: عفو دولت ایران و بازگشت سمکو
۲۲۱	ت: پایان تحرکات سمکو و کشته شدنش توسط نظامیان ایران در اشنویه
۲۲۹	نتیجه گیری
۲۳۲	ضمائم
۲۶۹	منابع و مآخذ

چکیده

مسئله اسماعیل آقا سمکو در آذربایجان از نظر زمینه‌های شکل‌گیری، ماهیت، نقش کردهای منطقه، دولت‌های همجوار و کشورهای خارجی در تحرکات ایل شکاک موضوع مورد بحث این پایان نامه است. محدوده‌ی جغرافیایی ایل شکاک در آذربایجان و موکریان، شیوه‌ی اداره‌ی کشور توسط دولتهای قاجار و پهلوی و در کل دیدگاه آنان نسبت به اقلیت‌های قومی، ایل‌ها و عشایر در بوجود آمدن مسائلی مثل تحرکات سمکو مؤثر بوده‌اند. برای رسیدن به جواب‌هایی از این دست از روش تحقیق کتابخانه‌ای، فیش برداری از کتب، مجلات، سالنامه‌ها، اسناد و ... استفاده گردید. به همین دلیل از منابع فارسی، کردی، انگلیسی و عربی، مصاحبه با مطلعین و صاحب‌نظران راجع به مسئله و رجوع به مراکز نگهداری اسناد نهایت استفاده به عمل آمد. اسماعیل آقا سمکو با استفاده از خلاء قدرت در منطقه، ناتوانی حکومت مرکزی، تواناییهای ایلی و عشیره‌ای، منطقه‌ای و کمک‌های خارجی توانست در ابتدای کار برای احقاق حق ایلی و عشیره‌ای و بعدها گرایش‌ات ملی‌گرایانه خود، چندین سال در تاریخ معاصر ایران مؤثر باشد. اسماعیل آقا سمکو، کردها، ایل شکاک، آذربایجان، اهداف، دولت‌های هم‌جوار کشورهای غربی و جنگ جهانی اول واژه‌های کلیدی هستند.

مقدمه

طرح مسأله عشایر و ایلات در تاریخ ایران جایگاه خاصی دارد به دلیل موقعیت آب و هوایی کشور ایران و کمبود آب، زندگی مردم به صورت گروه های جدا از هم و بدور از ارتباطات نزدیک متداول بود و این شیوه از ابتدا تا دوران معاصر این روند را ادامه داده و اکنون هم رگه های فراوانی از زندگی عشیره ای و ایلی وجود دارد. سلسله های حکومتی که در ایران به قدرت رسیده اند، اکثراً جنبه ایلی و عشیره ای داشتند. حتی حکومت قاجارها هم بر مبنای سنتی عشیره ای دایر گردید. به دلیل همین اقوام و طوایف مختلفی با نژادهای متفاوتی در این کشور به تاخت و تاز بر سر قدرت پرداختند و چون در اطراف و انکاف ایران ایل ها و عشایری با قومیت و مذاهب مختلف وجود دارد، لذا وجود تحركات و شورش های ایل ها و عشایری با قومیت و مذاهب مختلف نیز وجود دارد، لذا تحركات و شورش های فراوانی ظهور کرده اند که یکی از برجسته ترین آن، شورش ایل شکاک در مناطق کردنشین ایران بود. ریشه و اصل این مسئله به دوره ای قبل از قاجار بر می گردد مثلاً در زمان حاکمیت صفویه که دین و سیاست یکی بود بر ایل ها و طوایفی که ناقض این اصل بودند، اجحاف فراوانی می شد و حتی در دوره ی افشاریه و زندیه هم این رویه ادامه داشت. چه آنان هم بر مبنای ایلی شکل گرفته بودند که اگر کسی علیه تفکرات آنان خودی نشان می داد، باید سرکوب می شد. این وضع اجتماعی و سیاسی به دوره قاجاریه هم کشیده شد و حاکمیت مطلقه، مالیات گیری های سنگین، نبود قانون مدون و فراگیر همه و همه موجب گردیدند تا ایلات و طوایف داخل ایران ضد حاکمیت عمل نمایند. ایل شکاک یکی از ایلات منطقه شمالغرب ایران غالباً در حال کشمکش با حکومت مرکزی به سر می برد. اهمیت مناطق کردنشین ایران و مخصوصاً عشایر این نواحی در جغرافیای سیاسی ایران چه از

نظر تمامیت ارضی کشور و حفظ وحدت ملی اقوام و چه از نظر تنظیم سیاست‌های منطقه ای و ایجاد روابط باهمسایگانی مانند ترکیه و عراق امری آشکار است خصوصاً این که در دوران حکومت قاجاریه تحولاتی در اروپا رخ داد که مستقیماً تأثیراتی در کشور ایران نیز به وجود آورد. تصادم مشرق زمین و تمدن غرب با گشوده شدن افق‌های تازه پیش چشم شرقیان همراه بود و به دنبال این رویداد مشرق زمین با الگوهای سیاسی و اقتصادی نوینی، تحولات و تطورات شگرف فکری، اجتماعی و فرهنگی و علمی که دستاوردهای تمدن غرب به شمار می رفتند، آشنا شد. اکثریت رؤسا و رهبران عشایر خواستار نوعی استقلال اقتصادی در منطقه نفوذ خود بودند و شاید در این زمینه بعضی از عشایر و ایل‌های هم عقیده و هم سنخ با همدیگر متحد شده و برای بهتر رسیدن به اهداف خود، اتحادیه ای تشکیل می دادند. به همین دلیل حکومت مرکزی ایران و رؤسای محلی مناطق به انواع حيله و دست آویز پناه می بردند تا بتوانند از این طریق عشایر را ساکت نگه دارند. بیشتر رؤسای ایل شکاک قربانی این سیاست ایران گشتند آن‌ها از نظر منطقه محل سکونت از اهمیت سوق الجیشی مهمی برخوردار بودند و همچنین دولت مرکزی هم توانایی سرکوب همه جانبه آنان را نداشت، لذا شروع به فعالیت‌های گریز از مرکز نمودند که بعدها اسماعیل آقا توانست بر دامنه این تحرکات بیفزاید و جنبه دیگری به مسئله بدهد. بیشتر منابع غربی رنگ و بوی ناسیونالیستی و ملی گرایی به مسئله سمکو داده اند و از وی به عنوان پدر ناسیونالیسم کرد نام برده اند. حتی در این راستا منابع کردی هم به نحوی ادعای غربی‌ها را تکرار نموده اند، از طرف دیگر منابع فارسی از سمکو به عنوان غارتگر، دزد، بدنام، و غیره اسم برده اند. با این وصف هیچ کدام از این دسته از منابع به طور منصفانه و بی طرفانه وارد مسأله نشده اند. هدف از انتخاب موضوع این اثر روشن ساختن ابهامات و تناقضاتی است که در آثار مورخان و پژوهشگران تاریخ کردهای ایران و مخصوصاً عشیره ی شکاک و قیام اسماعیل آقا سمکو می باشد. به همین دلیل باید روی تعدادی از فاکتورهای اصلی تأثیر گذار در به وجود آمدن این قیام

مثل شیوه ی حکومت داری ایران نسبت به عشایر، مشروطیت ایران، جنگ جهانی اول و مناسبات بین کشورهای منطقه تأکید بیشتری می شد. به همین دلیل در این کتاب سعی شده قیام سمکو را ابتدا در منطقه آذربایجان و موکریان ایران و بعداً در تحولات منطقه و بین کشورهای ایران و عثمانی و بعدها ایران و عراق و ترکیه بعد از جنگ جهانی اول و همچنین نقش و اهمیت کردهای این کشورها در این قیام مورد بررسی قرار گیرد. در همین راستا زمینه های شکل گیری جنگ جهانی اول و شروع آن نیز در اهداف و برنامه های سمکو موثر بودند. زیرا کشورهای دخیل در جنگ ناگزیر از دخالت در ایران بودند، لذا کشورهای قدرتمند و صاحب نفوذ هر کدام بر اساس منافع خود و به طرق مختلف وارد منطقه شده و در تحرکات عشایر ایران دخالت می نمودند که ایل شکاک از این قاعده مستثنی نبود. نوع حکومت‌هایی که بعد از جنگ جهانی اول در منطقه خاورمیانه مثل ایران و عراق و ترکیه به وجود آمدند، بر تحرکات اسماعیل آقا تأثیرات مخربی گذاشتند، لذا در اینجا به ترتیب اهمیت عواملی مورد بررسی قرار گرفته و در حین این ترکیب فعالیت‌ها و جنگ‌های سمکو مورد بررسی دقیق قرار گرفته اند.

به طور کلی پرسشهای تحقیق این کتاب در پی پاسخ دادن به سؤالهای اصلی زیر است :

- ۱- چه عواملی موجب پیدایش تحرکات مسئله ساز ایل شکاک شده بود؟
- ۲- آیا شورش سمکو ناشی از ملی گرایی کردی بوده است؟
- ۳- همچنین نقش کشورهای منطقه و دولت‌های غربی در تقویت و نابودی این مسأله چه بوده است؟

پاسخ به این سؤالات و حتی طرح سوال اساسی اولی این موضوع در ابتدا مشکل بود ولی بحث های علمی فراوان با استاد فقید و بزرگوارم دکتر کامل میلان شیخ کانلو، ذوق و شوق فراوانی راجع به این مسأله در نگارنده ایجاد نموده و با توجه به علاقه خاصی که خود به موضوعات کردها در جهان دارم، بنابراین سختی کار چندان در وجودم احساس نمی شد. البته مشکلات و

نارسایی های مهمی سر راه بود چون دسترسی به منابع خیلی مشکل بود. باید منابع و مأخذ کردی - فارسی و عربی و انگلیسی را مورد مطالعه قرار می دادم و برای این کار نیاز رفتن به کشورهای عراق و ترکیه نیز وجود داشت که به دلیل مشکلات خاص خود این کار میسر نشد دسترسی به اسناد در ایران هم چندان آسان نبود بنابراین نتوانستم از حداکثر اسناد موجود در رابطه با موضوع بهره برداری نمایم. اما با حول و قوه الهی پایان کتاب در شش فصل جداگانه تدوین گردید که فصل اول بیشتر به جغرافیای سیاسی محل نفوذ ایل شکاک در آذربایجان و دیگر نواحی مربوط به آن اختصاص دارد و شمه ای از ایل ها و طوایف دیگر این ناحیه آورده شده است. فصل دوم به تبار شناسی ایل شکاک و تأثیرات و موقیت این ایل از ابتدا تا اسماعیل آقا سمکو پرداخته است. فصل سوم بافت فکری، اندیشه، اهداف و حرکت سمکو را از زوایای مختلف مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می دهد. فصل چهارم و پنجم و ششم به طور کلی از ابتدای تحرکات سمکو تا پایان کار وی می باشد که در این بین به ارتباط وی با دیگر قیام های داخل ایران - تلاش های ایران برای سرکوب سمکو - ارتباط وی با دیگر جنبش های کردی در عراق و ترکیه - گسترش قلمرو و نفوذ سمکو و پایان کار وی از مواد تشکیل دهنده این فصل ها می باشد. در این جا لازم است از استادان خوبم دکتر محمد علی اکبری و دکتر وهاب ولی به خاطر راهنمایی های بی دریغ شان نهایت قدردانی را به عمل آورم. ار آقای محمد حمه باقی به خاطر در اختیار گذاشتن بیشتر منابع کردی، عربی و انگلیسی نهایت تشکر را دارم. آقای عمر فاروقی در شهرستان سقز نهایت همکاری را با بنده داشته اند که جای تقدیر و تشکر دارد. از موسسه ی مطالعات تاریخ معاصر ایران، سازمان اسناد ملی و کتابفروشی محمدی در سقز نهایت تشکر را دارم در پایان از مسئولان کتابخانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر و همچنین مسئولان خوب کتابخانه عمومی تبریز کمال تشکر و امتنان را دارم.

معرفی مهمترین منابع و مأخذ

در نگارش این کتاب از منابع و مأخذ متعددی استفاده گردیده است. منابعی در زمینه جغرافیای سیاسی و اجتماعی آذربایجان، ایل‌ها و عشایر و مکان سکونت آنان، برخی از اسناد و مدارک مربوط به دوره‌های مختلف و همچنین کتبی که دارای اسناد و نامه‌نگاری‌های مربوط به اشخاص حاکم یا مسئول در منطقه آذربایجان بوده است و همچنین از منابع دسته اول و معتبری که درباره‌ی مسئله اسماعیل آقا سمکو نگاشته شده است نیز استفاده کرده‌ام - ذیلاً مهمترین این منابع و مأخذ معرفی می‌شوند:

منابع جغرافیایی

این دسته از منابع اطلاعات خوبی راجع به مرزهای سیاسی آذربایجان غربی با کشورهای مثل ترکیه، عراق برخوردارند که در قبال آن به مسائلی مثل انواع ایل‌ها و عشایر موجود در هر شهرستان و خلاصه‌ای از تاریخ اجتماعی - سیاسی آنان، کوه‌ها، رودها و نقاط سوق الجیشی و استراتژیک منطقه تحت نفوذ تحرکات ایل شکاک می‌پردازد. ایرج افشار سیستمی در کتاب نگاهی به آذربایجان غربی که در دو جلد نگاشته شده است، از نظر تقسیمات مرزی در طی تحولات منطقه‌ای مثل جنگ‌های ایران و روس و مرزهای ایران بعد از جنگ جهانی اول با ترکیه و عراق، مطالب جامع و علمی ارائه داده است. ابراهیم اسکندر نیا در کتاب ساختار ایلات و شیوه‌ی معیشت عشایر آذربایجان غربی، به طور کامل به عشایر و ایل‌ها و محل سکونت، تاریخ اجتماعی - سیاسی آنان با تعداد طایفه و خانواده ایل‌ها در آذربایجان غربی اشاره می‌کند که هر چند اطلاعات این منابع راجع به ایل‌ها و عشایر منطقه مکریان ناقص است، ولی در جای خود با ارزش است. سید محمد صمدی و سید عبدالله صمدی در کتاب‌های منظومه کردی حمزه آقا منگور و رابطه آن با قیام شیخ عبیدالله شمرزینی و همچنین کتاب ایل‌ها و عشایر کرد که سندی جالب از دوره قاجاریه می‌باشد به بررسی ایل‌ها و عشایر منطقه مکریان

پرداخته اند. منظومه حمزه آقا منگور کتابچه‌ای است کوچک که مولف در آن ضمن تشریح یک منظومه فلکلوریک کردی درباره‌ی کشته شدن حمزه آقا منگور به دست امیر نظام گروسی و تأثیرات حمزه آقا بیشتر شیخ عبیدالله، به بررسی جامع و علمی درباره‌ی ایلات و عشایر منطقه مهاباد و سردشت، پیرانشهر و اشنویه و ... پرداخته است. کتاب‌های کاوه بیات مثل شورش کردهای آارات و تأثیر آن بر روابط خارجی ایران و همچنین وقایع آارات که خاطرات احسان نوری پاشا می باشد دارای اطلاعات کافی و علمی در زمینه اختلافات مرزی ایران و ترکیه و نقش ایل‌ها و عشایر کرد در این منطقه می باشد. مولف در این کتاب‌ها به اسناد وزارت امور خارجه، خاطرات، روزنامه‌ها و دیگر مطالب در زمینه اختلافات مرزی ایران و ترکیه پناه برده است که در جای خود دارای تحلیل‌های صحیحی از مسائل می باشد. کلیات جغرافیایی طبیعی و تاریخی ایران اثر عزیز الله بیات ضمن پرداختن به جغرافیای تمام نقاط ایران درباره‌ی آذربایجان و به طور کلی نحوه‌ی جایگیری شهرهای این استان اطلاعات خوب و کلی دارد که مورد استفاده قرار گرفته شد. برای پرداختن به بقیه فصول پایان نامه یعنی از فصل دوم تا پایان کار از منابع دسته اول و دوم، کارهای تحقیقی جدید در این زمینه، اسناد نو یافته و چاپ نشده و اسناد چاپ شده در کتاب‌های مختلف استفاده گردید.

نامه نگاری ها و اسناد و مدارک آرشیویی

الف: اسناد موجود در موسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران وابسته به بنیاد جانبازان و مستضعفان. در سازمان اسناد ملی حاوی اطلاعات قطعی راجع به تلگراف‌ها و نامه‌های حاکمان و مسئولان وقت منطقه آذربایجان به حکومت مرکزی و متقابلاً هستند که در آن‌ها به ماهیت عملکرد و اهداف اسماعیل آقا سمکو، دلایل پیدایش نارضایتی کردها نسبت به نحوه‌ی عملکرد ادارات قاجار و پهلوی، سوء نیت‌های حاکمان محلی نسبت به ایل شکاک و کردها، ارتباط سمکو با دیگر حکام مستقل مثل اقبال السلطنه ماکویی پی می‌بریم.

ب: اسناد سیاسی ایران و عثمانی که در شش جلد چاپ شده اند این اسناد شامل نامه ها و گزارش ها و تلگراف های جالبی درباره تحرکات مختلف کردها از جمله ایل شکاک تحت ریاست علی آقا و محمد آقا شکاک و قیام شیخ عبیدالله شمرزینی در ایران می باشند.

پ: از تلگراف ها و اسناد موجود در کتاب «نامه های ارومیه» که اسناد و مکاتبات محمد صادق میرزا معزالدوله در دوران حاکمیتش در شهر ارومیه می باشد، استفاده گردید. این اطلاعات را مهندس بیژن معزی مقیم فرانسه نوه میرزا معزالدوله در اختیار دکتر حسین داوودی که از اعضای وزارت امور خارجه از جمله پیش از انقلاب مدتی سفیر کبیر ایران در افغانستان بوده قرار داده و او هم این اسناد معتبر را به آقای ایرج افشار تحویل داده که بعدها به کوشش کاوه بیات به چاپ رسید. مطالب مربوط به این اسناد و نامه ها از نظر زمانی مقارن و هم زمان با پیشروی نیروهای عثمانی در جبهه ساری قمیش آذربایجان و عقب نشینی نیروهای روسی از این نواحی می باشند. حملات دوباره ی روس ها به منطقه و تصرف دوباره ی ارومیه توسط آنان در ۱۰/۱/۱۳۳۳ نیز جزو تحولات زمان حاکمیت میرزا معزالدوله در ارومیه شد. معزالدوله در مجموع حدود شش ماه در فاصله شوال ۱۳۳۲ تا ربیع الاول ۱۳۳۳/اوت ۱۹۱۵ تا ژانویه ۱۹۱۶ در ارومیه حکومت کرد. از مجموع نامه نگاری ها و تلگراف های وی اطلاعات دسته اولی راجع به ایل شکاک، اسماعیل آقا سمکو و تحولات سیاسی و نظامی منطقه آذربایجان، تحرکات آشوریان، تحرکات مرزی عثمانی و روس ارائه شده است.

ت: کتاب کردی «ئیسماعیل ئاغای شوکاک و بزوتنه وه ی نه ته وایه تی کورد» (اسماعیل آقا شکاک و جنبش ملی کرد) که توسط محمد رسول هاوار مقیم لندن تألیف و چاپ شده است، دارای اسناد خوبی از وزارت خارجه بریتانیا می باشد که در این اثر به طور کامل از این اطلاعات استفاده شده است.

ث: اسناد محرمانه بریتانیا راجع به کرد و کردستان، چاپ شده توسط «و.همدی» به مترجمی بهزاد خوشحالی مطالب و اطلاعات جامعی درباره ی

قیام کردها در ایران و عراق و ترکیه در بر دارند که در این میانه به مسئله اسماعیل آقا سمکو و ایل شکاک به خوبی اشاره شده و نگارنده از این اسناد در راه هر چه علمی تر نمودن کتاب استفاده برده است.

منابع تاریخ نگاری

درباره قیامهای امیر بدر خان و شیخ عبیدالله شمزینی و عبدالرزاق بدر خان که به صورت مدخل آورده شده از منابعی استفاده گردید که حاوی اطلاعات جامعی راجع به تحرکات سمکو نیز هستند و برای قیام سمکو نیز از منابع دسته اول کردی، فارسی و از منابع غربی استفاده گردیده که در ذیل به آنها اشاره می شود.

الف: کتاب کردی «بیره وه ریی عه بدوره زاق به درخان» (خاطرات عبدالرزاق بدرخان) به کوشش دکتر جلیل جلیل حاوی مطالب دسته اولی درباره قیام روشنفکری عبدالرزاق بدرخان در مناطق کرد نشین خاورمیانه و کشورهای خارجی می باشد، که در این راستا به ارتباطات و پیوندهای وی با اسماعیل آقا سمکو و فعالیت های فرهنگی و سیاسی این دو نفر در خوی و ماکو و همچنین چگونگی مذاکره کردن با کشور روسیه برای تقویت قیام سمکو و سرانجام به فعالیت های عبدالرزاق بدرخان در جهت دهی به تحرکات ایل شکاک به طور کامل اشاره گردیده است. عبدالرزاق بدرخان بیوگرافی زندگی خویش و چگونگی فعالیت هایی را که در راه آزادی کردها انجام داده را به صورت دو نامه به روسیه می فرستد که این دو نامه حالا به عنوان اسناد دسته اول در آرشیو مسکو قرار دارد. دکتر جلیل جلیل با یافتن و تدوین این دو دست خط، آنها را به صورت خاطرات عبدالرزاق بدرخان چاپ و شکور مصطفی نیز به لهجه کردی جنوبی ترجمه نموده اند.

ب: ویلیلم ایگلتن در کتاب «جمهوری در سال ۱۹۴۶ کردستان» و همچنین غوریانس ارمنی در کتاب «قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عصر ناصرالدین شاه» به شرح و توصیف قیامهای شیخ عبیدالله، امیر بدرخان،

عبدالرزاق بدرخان و سمکو پرداخته اند. رساله قیام شیخ عبیدالله ذیل تاریخ افشار نوشته علی خان افشار به قیام شیخ عبیدالله و نقش آمریکایی ها اشاراتی دارد. در سال های اخیر، چند تن از مورخان شوروی، بررسی های ارزشمندی درباره ی کرد انجام داده اند. در مجموع کتاب ها و مقالات این مورخان، روند تکاملی آگاهی ملی در میان کردها را از قیام های ایللی تا تشکیل جمعیت های سیاسی و تدوین ایدئولوژی ملی، بررسی می کنند.

پ: جلیل جلیل، مورخ کرد مقیم شوری، قیام کردها را در سال ۱۸۸۰ که آخرین خیزش بزرگ ایللی در قرن نوزدهم است، مورد بررسی قرار داده است. کتاب شورش کردها در سال ۱۸۸۰ میلادی «شورش کورده کان سالی ۱۸۸۰م» که در واقع رساله دکتری نویسنده کرد جلیل جاسم جلیل است و از روسی به کردی ترجمه شده است. دکتر جلیل با استناد به منابع غنی موجود در بایگانی ها، به ویژه بایگانی سیاست خارجی روسیه تزاری، منابع چاپ نشده اروپای غربی به ویژه انگلیس، مکاتبات دیپلماتیک، کتابنامه های گسترده و آثار منتشر شده و روزنامه های این دوره، توصیفی مفصل از علل سیاسی و اقتصادی قیام شیخ عبیدالله و دلایل شکست کردها به دست می دهد. برای نمونه جلیل نشان می دهد که چگونه جنگ بین روسیه تزاری و ترکیه عثمانی در سالهای ۱۸۷۷-۷۸ و اعمال مالیات های جدید، مصادره کالاهای مختلف و هرج و مرج اداری، شرایط دشوار اقتصادی حاکم بر کردستان عثمانی را تشدید کرد، مولف به نبودن ریشه های قیام در میان کردهای ایران نیز اشاره دارد و تا حدودی قیام شیخ عبیدالله را جنبه ملی گرایی کرد اعلام می دارد. تصویری که جلیل از شیخ عبیدالله نشان می دهد این است که عبیدالله یک رهبر مذهبی و ایللی سنتی نبود، بلکه از بعضی جهات پیش آهنگ رهبران ملی در ادوار بعدی جنبش کرد بود و او را انسانی آینده نگر می پندارد. در اینجا از ترجمه عربی این کتاب هم استفاده نموده ام که آقای محمد حمه باقی در اختیارم گذاشتند.

ت: م.س لازاریف، دیگر مورخ شوروی، در اصل به ابعاد بین المللی

مبارزات کردها برای استقلال می پردازد. کتاب «کیشه ی کورد» (۱۹۱۷-۱۸۹۰) (مسئله کورد در سالهای ۱۹۱۷-۱۸۹۰) اثر ارزشمند کورد شناس بزرگ روس م.س لازاریف در دو جلد تدوین یافته است. لازاریف در بررسی خود از اسناد موجود در بایگانی های روسی سود می جوید به ویژه از مجموعه اسناد موجود در بایگانی سیاست خارجی روسیه تزاری و نیز بایگانی نظامی- تاریخی مرکزی دولتی. او سیاست خارجی دولت های روسیه تزاری، بریتانیا و آلمان و رقابت بین آنها را در منطقه بررسی و تأثیر آن بر کردستان را تشریح می کند. لازاریف همچنین به اختصار به بعضی جهات جنبش ملی کرد می پردازد. به عنوان مثال او نشان می دهد که چگونه حکومت ترک های جوان این امید را در میان روشنفکران کرد به وجود آورد که خواست های آنان را بر آورده خواهند نمود و آنها را تشویق به فعالیت کرد. لازاریف به وضعیت عمومی عشایر کرد در آذربایجان از دهه آخر سده نوزدهم تا دو دهه اول سده بیستم، موقعیت سمکو و چگونگی قدرت گرفتن او در جریان جنگ، پیدایش ناسیونالیسم کرد در عثمانی می پردازد. لازاریف نقش مثبت روسیه در منطقه را گسترده نموده و آن را توجیه پذیر می نماید.

ث: کتاب سرزمین زرتشت (اوضاع تاریخی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی رضائیه) نوشته علی دهقان حاوی مطالب ارزشمندی درباره ی قیام سمکو می باشد. ضمن این که به تحولات گذشته ارومیه و حومه می پردازد و از قیام شیخ عبیدالله هم اطلاعاتی دارد، ولی در کل به تحولات آذربایجان در جنگ جهانی اول و بعد از آن، اقدامات رضا خان در ایران برای انسجام ارتش، اسکان عشایر، چگونگی پایه گذاری ارتش قوی در آذربایجان، نقش مسیحیان در منطقه آذربایجان، حکومت های تأیید شده از طرف مرکز بر آذربایجان و نحوه ی تعامل و تقابل سمکو با آنان، ترتیب جنگ های سمکو و نحوه ی کشته شدن وی به خوبی اشاره می کند. علی دهقان اگر چه اثری ارزشمند و علمی درباره ی این دوره ارائه داده است، ولی در اکثر موارد سمکو را به عنوان شرور، طغیان کننده، غارتگر و ... معرفی می نماید و این مسائل حاکی از این

است که وی همیشه در کتاب خود جانب حکومت مرکزی و رضاخان را نگه داشته و او را نجات دهنده و حامی ملت ایران معرفی می کند و از طرف دیگر سمکو را بدنام قلمداد می کند. چون کتاب در دوره ی پهلوی (۱۳۴۸ هـ ش) تدوین و تألیف گشته، بنابراین جنبه طرفدارانه دارد.

ج: اوضاع ایران در جنگ جهانی اول یا تاریخ رضائیه اثر محمد تمدن، کتاب دیگری است که اولاً مولف خود شاهد بعضی از قضایای این دوره ارومیه و آذربایجان بوده است و ثانیاً وی در اثر خود به اوضاع ارومیه در جنگ اول، قدرت گرفتن سمکو، تقابل وی با آشوریان و تأثیراتی بر قیام سمکو توجه داشته است، به رویداد زلزله سهمناک ارومیه و شاهپور (سلماس) و انتشار روزنامه سمکو در ارومیه به طور کلی اشاره می کند. محمد تمدن هم مثل علی دهقان با دیدی بدبینانه به سمکو نگریسته و از او دزد و غارتگر ساخته است. ولی در کل اثر وی دست اول به حساب می آید.

ج: کتاب «کردها یک بررسی تاریخی و سیاسی» از حسن ارفع حاوی مطالب و نکات تاریخی درباره ی قیام کردها در ترکیه، عراق و ایران می باشد. حسن ارفع نویسنده کتاب، در سن نوجوانی و شاید کودکی، زمانی که پدرش به عنوان نماینده ایران در سوئد خدمت می کرد، با یکی از فعالان روشنفکر کرد عثمانی، که جهت استقلال کردستان بسیار تلاش کرده بود، یعنی «شریف پاشا» که از دوستان پدرش بود، آشنا شده و از همان زمان سرنوشت او به مسائل کرد پیوند خورد. ارفع در سال ۱۹۲۰ م. یکی از فرماندهان اسکادران- های سواره بود که برای مقابله با سمکو از تهران اعزام شد تا جنبش او را سرکوب کند. ارفع خواسته و ناخواسته با مسائل سیاسی، قیام و شورش کردها درگیر شد و برای سرکوب آنها مأموریت داشته و بعید نیست که برای حسن انجام مأموریت و ارتقای درجه به هر کاری دست زده باشد. وی در بخش مربوط به کردهای ایران که در قسمتی از آن به قیام سمکو هم اشاره نموده، نتوانسته بی طرفانه عمل کند و تحت تأثیر احساسات نظامی خود قرار گرفته و یک جانبه به مسائل پرداخته است. اما ارزش و اهمیت کتاب کاسته نمی شود

و به هر حال دارای مطالبی درباره ی قیام سمکو می باشد.

ح: کتاب های احمد کسروی «تاریخ مشروطه ایران» و «تاریخ هجده ساله آذربایجان» دارای اطلاعات کلی درباره ی ایل شکاک و سمکو هستند. کسروی که خود بعضی از وقایع مثل کشته شدن جعفر آقا شکاک را به چشم خود دیده است، ولی در این کتاب ها نتوانسته به تحلیل جامع و بدون جانبداری بپردازد، هر چند نمی توان اهمیت این کتاب ها را نادیده گرفت، ولی جزو منابع درجه دوم به حساب می آیند. احمد کسروی، اسماعیل آقا سمکو را برای به دست آوردن ژون کرد به تبع ترک ها که ژون ترک را اشاعه می دادند، متهم می کند در صورتی که نمی توان چنین برداشتی را از ماهیت تحرکات سمکو داشت.

خ: دسته دیگری از آثار چاپی هستند که از آثار کلاسیک غربی تاریخ کرد و کردستان به حساب می آیند. جنبش ملی کرد اثر کریس کوچرا، که این نویسنده فرانسوی و روزنامه نگار می باشد، تاریخ معاصر کرد از دیوید مک داول که وی تا حدودی با دید بازتر و علمی تر قضایا را نگاشته است و به طور جامع و علمی به جنبش سمکو می پردازد و تا حدودی نتیجه گیری های بی طرفانه دارد، اما در کل دیدگاهی غربی نسبت به مسائل خاورمیانه و کردها دارد و بعضی از سالنامه ها و مجلات دوره ی پهلوی که خاطرات اشخاصی که به مسئله سمکو پرداخته اند در آن وجود دارد، مجله مطالعات کردی در پاریس را نیز جزو آثار کلاسیک می توان نام برد.

خاطرات

نحوه ی تقابل و تعامل اسماعیل آقا سمکو نسبت به ایل ها و طوایف دیگر مناطق آذربایجان غربی و کردستان جنوبی، کردهای عراق و ترکیه، کشورهای استعمارگر و در کل اهداف و ماهیت تفکرات وی را می توان در خاطرات برخی از روشنفکران خارج از مرزهای ایران و همچنین در خاطرات تجار و بازرگانان نواحی سقز و بوکان یافت.

الف: کتاب «وحشت در سقز» اثر مصطفی تیمور زاده، دیدگاه های سمکو و ایل شکاک نسبت به دیگر مناطق کرد نشین ایران خصوصاً سقز را به خوبی به تصویر می کشد. مصطفی تیمور زاده که جزو بازاریان و تجار سقز به حساب می آمده، خود شخصاً دخیل در قضایای کردستان و سقز بود، وی با روزنامه های وقت نیز همکاری می کرد و مدتی هم از طرف انگلیسی ها مأمور شده بود تا در سقز دفتری به نمایندگی از آن ها باز نموده و علیه دیگر فعالان وابسته به دولت های دیگر تلاش نماید. تیمور زاده در اثر خود ضمن اشاره به تحولات و تأثیرات جنگ جهانی اول در سقز، به طور جامع به قضیه ی ورود ایل شکاک به سقز و اجحافات حاکمان بانه ای تعیین شده از طرف سمکو بر سقز را به تصویر می کشد. وی عملکرد سمکو را ناپسند و ناشایست قلمداد می کند و ایل شکاک را غارتگر. شاید به خاطر این که سمکو شخصیت عشیره ای بوده و تیمور زاده جزو طبقات متوسط جامعه و بازاری، به همین دلیل به هنگام حمله ایل شکاک به سقز متحمل خسارات مادی شده، لذا دید مثبتی به مردم عشیره ای و ایل شکاک ندارد. در ضمن مؤلف کتاب بیشتر طرفدار حکومت مرکزی می باشد تا قیام اسماعیل آقا سمکو.

ب: کتاب «خاطرات و یادداشت های شیخ رئوف ضیائی» نیز که از متملکان آن دوره به حساب می آمد، حاوی اطلاعات ارزشمندی در زمینه تحولات جنگ جهانی اول و تحرکات ایل شکاک می باشد. شیخ رئوف ضیائی خود شاهد مسائل و قضایای حملات ایل شکاک به سقز، مهاباد، بوکان و صائین دژ بوده و از کسانی بود که دعوت شیخ محمود برزنجی از کردهای بانه و سقز و در کل کردستان ایران را برای تشکیل کردستان بزرگ، لایک گفت. مطالب مندرج در خاطرات وی و نحوه ی عملکرد سمکو با دیگر مناطق از جمله سقز، شبیه همان اطلاعات مصطفی تیمورزاده می باشد. در مورد هجوم نیروهای سمکو به مهاباد در آثاری مثل «تاریخچه ی خانواده ی قاضی در ولایت مکر» از شادروان خلیل فتح قاضی که خود قضایای این دوره را از نزدیک شاهد بوده و در کتاب های آقای سید محمد صمدی مثل تاریخچه

مهاباد می توان اطلاعات جامعی را خارج نمود.

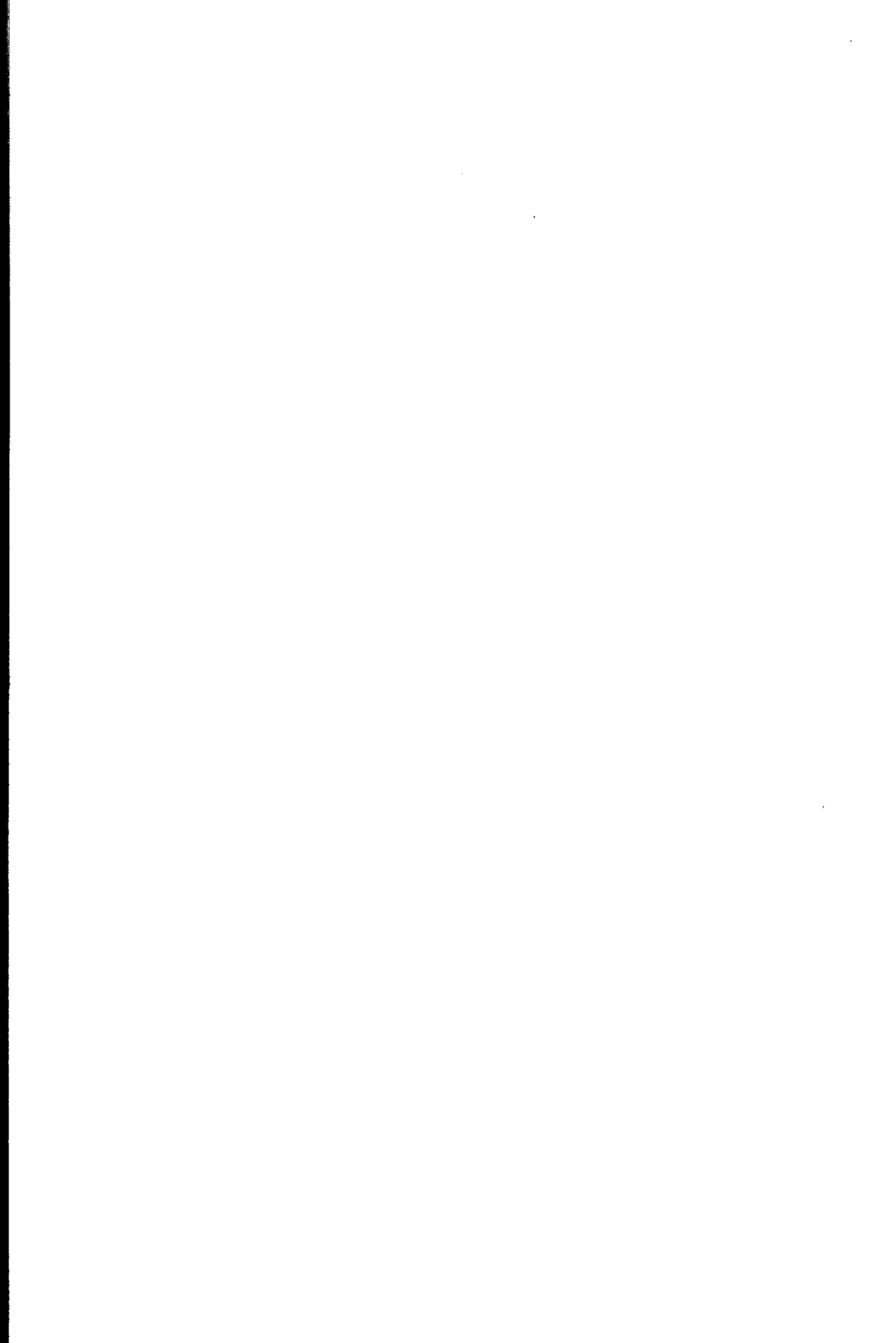
پ: - یادداشت-اثر رفیق حلمی از روشنفکران و مبارزان کرد عراقی و از اهالی سلیمانیه است که در سه جلد آن‌ها را چاپخانه ی محمدی در سقز انتشار داده است. رفیق حلمی جزو کسانی بود که در قیام شیخ محمود برزنجی نقشی فعال داشت و هنگام رفتن سمکو به سلیمانیه وی شاهد گفتگوها و مقاصد سمکو و شیخ محمود بود. رفیق حلمی مطالب واقعی از وضعیت و اثرات سوء تحرکات سمکو بر مناطق کرد نشین ارائه می دهد.

ت: خهباتی گه‌لی کورد له یادداشت‌ه کانی ئه‌حمدتقی (مبارزات ملت کرد در یادداشت های احمد تقی)، از دیگر منابع می باشد که به صورت خاطره موجود است. این کتاب به کردی نوشته شده و توسط آقای احمد محمدی در مریوان و سنجندج به فارسی ترجمه شده است و چون هر دو چاپ فارسی و کردی آن در اختیارم بود، الزاماً از نوشته کردی استفاده نموده ام. احمد تقی این خاطرات را بنا به پیشنهاد رفیق حلمی بیگ می نویسد و احمد تقی در ترجمه فارسی کتابش در صفحه ۸ آورده که: (استاد محترم و دانشمند ارجمند رفیق حلمی بیگ در تاریخ ۱۹۵۴ م. نامه ای پر از محبت برای اینجانب ارسال و از من خواسته بود که اطلاعات لازم در مورد اوضاع کردستان و سلیمانیه قبل از انقلاب های شیخ محمود حفید زاده، قهرمان کرد و کردستان و نیز در هنگام انقلاب ایشان برای نام برده بفرستم و مرا خیلی تشویق نمود که آن را به طور کامل قید و تمام حوادث و اتفاقاتی که واقع شده و خود در جریان آن بودم، بنویسم ... در حقیقت من این خاطرات را برای چاپ و انتشار ننوشته ام و بیشتر به خاطر این بود که استاد رفیق حلمی بیگ از آنان بهره برداری نماید). احمد تقی یکی از اعضای سیاسی کرد و عضو کومله ی ترکیه پس از سال‌های جنگ جهانی اول بوده است. وی در ضمن به اشاره ی کومله ی ترکیه در سالهای دهه ی ۲۰ میلادی با مصطفی کمال همکاری می کرد. اطلاعاتی که او در مورد سمکو و مناسباتش با ترک ها، انگلیسی ها، روس ها و شیخ محمود برزنجی به دست می دهد، برای آشنایی با ماهیت قیام

سمکو، دلایل کمک نیروهای بیگانه به او و شناخت هدف نهایی سرکرده شکاک بسیار سودمند است. در فصل های چهارم، پنجم و ششم هر جا که لازم بوده از اسناد موجود نیز استفاده گردید که این اسناد در موسسه ی مطالعات تاریخ معاصر ایران و سازمان ملی بایگانی می باشند.

فصل اول:

موقعیت جغرافیایی منطقه تحت نفوذ ایل سکاکی در آذربایجان

۱- جغرافیای طبیعی

آذربایجان بخشی است از ماد قدیم که از شمال به ایران و از جنوب غربی به آشور و از مغرب به ارمنستان و از مشرق به دو ایالت مغان و گیلان محدود می شده^۱ ولی آذربایجان کنونی محدود است از شمال به رود ارس، از مغرب به ارمنستان و کردستان ترکیه و از جنوب به کردستان و خمسه و از شرق به کوه های طالش و مغان، مساحت آن یکصد و چهار هزار کیلومتر مربع است، آذربایجان ناحیه ای است کوهستانی و رشته های شمال غربی ایران رودخانه ارس از یکدیگر جدا می شوند، شمالی ترین کوه های آذربایجان قرداغ است که امروزه ارسباران نام دارد، به موازات آن و اندکی به سمت شرق کوه سبلان کشیده شده است. در جنوب سبلان کوه بزغوش قرار گرفته که تا نزدیکی های دریاچه ارومیه کشیده شده و به قله سهند ختم می شود. کوه های غربی آذربایجان از جنوب به شمال تا ماکو امتداد دارد، آرات به ارتفاع ۵۱۶۰ متر در گوشه شمال غربی آذربایجان قرار گرفته است، در شمال شرقی آذربایجان، مغان واقع شده که از رسوبات رودخانه ای ارس و کور تشکیل گردیده است، در قسمت غربی آذربایجان دریاچه ارومیه قرار گرفته است، آذربایجان بطور کلی به علت کوهستانی بودن دارای آب و هوای ابری است.^۲ قوم ماد پس از مهاجرت به ایران کم کم قسمت های غربی نجد ایران از جمله آذربایجان را تصرف کرد، مقارن این ایام دولت هایی در اطراف آذربایجان وجود داشتند از جمله آشور در شمال بین النهرین و دولت هیتی در آسیای صغیر و اورارتو در محل ارمنستان فعلی و اقوام کادوسی در گیلان و کاسیها در حوالی کوه های

۱ - سرهنگ گاسپاردرویل، سفرنامه‌ی درویل، ترجمه‌ی جواد محبی، چاپ اول، انتشارات نیک فرجام و سپهرادب، ۱۳۸۹، ص ۱۴.

۲ - عزیزالله بیات، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، چاپ دوم، انتشارات امیر کبیر، تهران (۱۳۷۳)، ص ۱۹.

زاگرس. بعد از تأسیس دولت، آذربایجان^۱ به ماد کوچک، در مقابل ماد بزرگ معروف شد. آذربایجان را که اصطلاحاً آن را «برزخ مادی» گویند بواسطه جاده هایی که از سمت شمال غرب و شمال شرقی به طرف آن می رود یکی از سهل ترین نواحی مملکت از نظر رفت و آمد است. این استان که یکی از شکاف دره کوهستانی ایران محسوب می شود، در طی تاریخ شاهد ورود و اقامت مادها، پارسیان، کردان، مغولان و ترکان تاتار در دره های حوالی دریاچه بوده است. سلسله های مادی و پارسی از آنجا برخاسته اند، بعلاوه در این ناحیه که به منزله مدخل ایران است، شاهنشاهی پارس قرن ها به نگرهبانی پرداخته و راه بسیاری از مهاجمان را که جلگه های روسیه جنوبی و قفقاز را در نوردیده بودند، به وسیله ایجاد استحکاماتی سد کرده است. اختلاط نژادها و آب و هوای سخت و در عین حال سالم با خاک حاصلخیز این ناحیه نژادی زحمتکش و نیرومند پروراند که در توسعه و رفاه این ایالت باستانی ایران مساعدت بسیار کرده است.^۲ در تبریز حکومتی کُرد به نام روادیان تشکیل شده بود که از سده های دوم ه ق بر این منطقه حکومت می کردند و تقریباً تا سال ۶۱۸ ه ق با حمله مغول این سلسله در آذربایجان منقرض می شوند.^۳ در زمان صفویه (قرن دهم تا دوازدهم ه ق) تاریخی سخت و ناراحت کننده ای برای کردهای ایران خصوصاً کردهای آذربایجان بود. شاه اسماعیل اول به هیچ

۱ - نام آذربایجان، از نام آتروپات، سردار ایرانی، اخذ شده که پس از مرگ اسکندر بر آن منطقه که به «ماد کوچک» معروف شده بود حکومت داشت. نام آذربایجان، در منابع قدیمی به شکل آنزوپاتنه، آنورپاتکان، آذربایگنن، آنروپاتکان، آذرباگان، و آذربادگان آمده است. آذربایگان از تلفظ مردم عصر ساسانی بوده است.

۲ - ره. گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، چاپ دهم، (انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۴)، ص ۹۹-۸۷.

۳ - بیات پیشین، صص ۳ و ۴.

۴ - حسن خزنی، آتروپاتین یا کوردستانی موکریان له سهرتای تاریخه وه هه تا سیف الدین موکری، سالانی ۸۷۱ ه / ۱۴۶۶، (آتروپاتین یا کوردستانی مکریان از ابتدای تاریخ تا حکومت سیف الدین مکرری)، چاپ یک، (مطبعه ی زاری کرمانجی، رواندا، ۱۹۸۳)، صص ۳۷۶، ۲۳۳.

عنوان موجودیت کردها را قبول نداشت و روادیان کردی که در خوی به حضورش رفته بودند تا طرفداری خودشان را به او اعلام کنند، به جای این که از آنان پیشوازی و قدردانی کند همه را دستگیر کرده و به جای آن‌ها قزلباش را جایگزین نمود. این سیاست دقیقاً عکس سیاست عثمانی و رفتار آن حکومت با کردها بود که به وسیله فاضل مشهور ادریس بتلیسی در کردستان اجرا گردید و هدف آن ایجاد و تعمیم اصول متناسب با وضعیت محلی بود، که حکومت عثمانی به جهت تأسیس و تشکیل بعضی حکومت های محلی، قوم کرد را کاملاً از خود خشنود و راضی نمود.^۱ حتی در زمان شاه عباس اول نیز کردهای قلعه دم دم سرکوب و قتل عام گردیدند. به همین دلیل دولت عثمانی در دوره ی صفویه توانست بیشتر مناطق شمالغرب ایران از جمله آذربایجان را به تصرف خود در آورد. به طور کلی رفتار حکومت های ایران از صفویه تا قاجاریه نسبت به کردها خصوصاً در نواحی غرب ایران خشن و همراه با خشونت بود و دولت عثمانی هم از این قضیه به نفع خود استفاده می نمود. تا این که در دوره ی اول سلطنت قاجارها، کردها با آنان همراه بودند مخصوصاً کردهای صومای و برادوست و کردهای منطقه ی پلدشت و خوی و در کل نواحی آذربایجان به موجب پیمانی که با حکومت قاجاری و از جمله عباس میرزا بسته بودند و این پیمان به سود هر دو طرف هم بود، خود را تابع فرمان شاه ایران کرده بودند و به هنگام جنگ از کردها علیه عثمانی استفاده می شد. متن پیمان این بود که کردها به شاه مالیات می دادند و او هم آنان را تحت حمایت خود می گرفت^۲ ولی از دوره ی دوم سلطنت قاجار به بعد اغتشاشات کردها در آذربایجان و دیگر نواحی کرد نشین ایران شروع شد.

آذربایجان غربی از شمال به اتحاد جماهیر شوروی و ترکیه، از مشرق به

^۱ - محمد امین زکی بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، ترجمه یدالله روشن اردلان به فارسی، جلد اول، چاپ اول، (انتشارات توس، تهران ۱۳۸۱)، صص ۱۲۷ و ۱۲۶.

^۲ - ژ. ام نکوانی، سفرنامه (نامه هایی درباره ی ایران و ترکیه ی آسیا)، ترجمه علی اصغر سعیدی، نشر چشمه، ۱۳۸۳، ص ۹۹.

دریاچه ارومیه، از جنوب به کردستان و از مغرب به کشور ترکیه و عراق محدود است، مرکز آن ارومیه است و شهرستان های آن عبارتند از: خوی، مهاباد، میاندوآب، سلماس، نقده، ماکو، سردشت، پیرانشهر، بوکان، شاهین دژ و تکاب.^۱ (نقشه شماره ۱). آذربایجان غربی با مساحت حدود ۳۷۵۹۸/۹ کیلومتر مربع در شمال غربی ایران بین ۳۵ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۴۷ دقیقه عرض شمال و ۴۴ درجه و ۱۴ دقیقه تا ۴۷ درجه و نوزده دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد. مرز مشترک ایران با ترکیه در آذربایجان غربی ۴۸۶ کیلومتر است. (رودخانه نازلو ۱۰ کیلومتر رودخانه قرسو ۲۴ کیلومتر، خشکی ۴۵۲ کیلومتر)، مرز مشترک ایران با عراق در این استان به حدود ۲۰۰ کیلومتر مرز خاکی است.^۲ از کوه های مهم آذربایجان غربی می توان به رشته کوه های مرزی زاگرس اشاره نمود. این کوه ها از کوه آشفشانی آرات یا کوه نوح که به ترکی آغری داغ نامیده می شود شروع شده و از شمال غربی به جنوب شرقی کشیده شده اند. این کوه ها مرز مشترک بین ایران و ترکیه و عراق را تشکیل می دهند. آرات حد فاصل میان سه کشور ایران، ترکیه و روسیه و حتی عراق واقع شده که مساحتی نزدیک به ۲۰۰۰ متر مربع را می پوشاند و دارای قله های نوح بزرگ ۵۱۵۶ متر و نوح کوچک ۳۹۱۶ متر است. آرات دارای دو رشته بوده که به طرف ایران پیش می آید، رشته اصلی از جنوب ارز روم ترکیه گذشته و به ارتفاعات شمالی آذربایجان می پیوندد و تدریجاً در امتداد مشرق، ارتفاعات خود را از دست می دهد. بطوریکه رودهایی از گوشه شمال غربی به ارس می ریزند، در طبقات این کوه به آسانی دره خود را وسیع نموده و معابر طبیعی مانند قطور را باز می کنند. رشته دوم که از آرات جدا می شود در جهت جنوب پیشرفته و بین آذربایجان غربی و ترکیه قرار می

۱ - عزیز الله بیات، پیشین، ص ۲۲۳.

۲ - ایرج افشار سیستانی، نگاهی به آذربایجان غربی، جلد اول، چاپ اول، (انتشارات رفاه، تهران ۱۳۸۱) ص ۴۹.

گیرد.^۱ خط الرأس این ارتفاعات حوضه الکبیر ایران و ترکیه است که آب دامنه های شرقی ا به دریاچه ارومیه و دامنه های غربی را به دریاچه وان در ترکیه می ریزد. (نقشه های شماره ۳ و ۲). در شهرستان ارومیه که از شرق به دریاچه ارومیه، از جنوب به نقده و از غرب به ترکیه محدودست، ارتفاعات و رودخانه های مهمی وجود دارد. ارتفاعات مهم این شهرستان عبارتند از جبال مرزی ترکیه و عراق که مرز این سه کشور را از هم جدا می کند و ارتفاعات گردنه ی قوشچی که در شمال شهرستان واقع شد و مهم ترین کوه های این منطقه به شمار می رود، در جنوب ارومیه هم کوه های باستان قرار دارند. مهم ترین رودخانه های این شهر ارومیه رود است. از کوه کون کبوتر سرچشمه گرفته و به رسم شهری رود از شهرستان ارومیه گذشته به دریاچه می ریزد. در این ناحیه رودهای نازلوچای، روضه چای، شهر چای (برده سو، یابکشلو چای)، با راندوز چای نیز حوضه آبریز دریاچه ارومیه را تأمین می کردند.^۲ جایگاه شهرستان خوی از نظر ناهمواری و آب های مسطح حائز اهمیت است،^۳ خوی از شمال به ماکو، از مشرق به مرند، از جنوب به دریاچه ارومیه و شهرستان سلماس و از جنوب به کشور ترکیه محدود است. در شهرستان خوی، قلعه آروین و کوه های مرزی قطور به نام (سلطان سورا) و ارتفاعات قوچ داغ و گیربران واقع اند. علاوه بر آن ها کوه چله خانه که به جهت اقامت چهل روزه (شاه نعمت الله ولی) مشهور به (چله خانه) شده و در این ناحیه قرار دارد. کوه های مرزی قطور و در کل ناحیه قطور مرکز مناقشات نظامی و سیاسی کشورهایی مثل روسیه، عثمانی و ایران بوده^۴ و یکی از مناطق با اهمیت برای نفوذ ایل شکاک و سمکو به حساب می آمد. در این ناحیه رودهای قطور چای

۱ - افشار سیستانی، پیشین، صص ۵۶ و ۵۵

۲ - همان اثر، ص ۶۲

۳ - گاسپادروویل، پیشین، ص ۱۴.

۴ - حاج سیاح، خاطرات، به تصحیح سیف الله گلکار، چاپ سوم، انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۹، صص

که از سه کیلومتری جنوب خوی می گذرد و پل خاتون بر روی آن ساخته شده است، الوند چای و آق چای وجود دارد که به همه آنها آب چشمه های پرآب شاهانک و اواولی اضافه می گردد.^۱ مرکز سکونت کردها یعنی شهر سلماس از نظر هم جوار با کشورهای دیگر و تعداد ناهمواری ها و وجود قلعه چهریق در آنجا حائز اهمیت می باشد. سلماس از شمال به خوی متصل می- باشد و مهمترین کوههای آن عبارتند از: کوههای مرزی ایران و ترکیه که از همه مهمتر کوههای مرزی بنام هراویل به ارتفاع ۳۴۰۹ می باشد رودخانه های این شهرستان که حوضه آبریز دریاچه ارومیه به حساب می آیند، شامل رودهای دیرعلی سو، زرین دره و زولاچای می باشد که به ترتیب از ارتفاعات مرزی هراویل، ساری چیچک و ساری داش، سرچشمه می گیرند، به جزو رود زولا بقیه رودهای ناحیه استعداد چندان ندارند.^۲ منطقه ماکو از شمال به ترکیه، از شرق به رودخانه ارس و روسیه، از جنوب به خوی و از مغرب به ترکیه محدود است. شهرستان ماکو کوهستانی و ارتفاع آن از سطح دریا ۱/۲۹۴ متر دارای آب و هوای معتدل است. این شهرستان دارای کوه ها و قلل مختلفی در مرز با ترکیه می باشد. ساری چیچک و ساری چن که ارتفاع آنها به ترتیب ۲۵۰۰ و ۲۷۰۰ متر است و همچنین کوه های شکار و چرگین از مهم ترین این قله ها هستند. در پیرامون ماکو چهار رودخانه اصلی جاری است که رودخانه های ساری سو، اواجیق و زنگمار به هم متصل گردیده و به نام رودخانه زنگمار در محل عربلو وارد ارس می شود. رود قره سو از دامنه های شمال شرقی آرات سرچشمه گرفته قبل از زنگمار و در غرب ناحیه به ارس می پیوندد. لازم به ذکر است که رودخانه های ماکو جزو حوضه آبریز دریای مازندران به حساب می آیند.^۳ مناطق مهمی مثل خوی، ماکو، سلماس و

۱ - افشار سیستانی، پیشین صص ۵۶ و ۵۹.

۲ - افشار، پیشین، صص ۵۷ و ۵۸ و ۶۲.

۳ - پیشین، صص ۵۷ و ۵۸ و ۶۱.

ارومیه جولانگاه تحرکات کردهای کرمانج بوده^۱ و بعدها ایل شکاک از این مناطق تحرکات خود را شروع نمود. چون بیشترین مرز مشترک با ترکیه را دارا هستند و از نظر کوهستانی بودن و رودخانه های وسیع زمینه را برای انجام هر طغیانی آماده می نمودند.^۲ نقده دارای رودخانه گدار می باشد که از شعبه اصلی رود اشنویه، گداروچم (رودخانه) غاطیان تشکیل یافته است. شهرهای اشنویه و نقده باز از مناطق کردنشین آذربایجان به حساب می آیند و شهر اشنویه بیشترین مرز مشترک با عراق را دارا است. شهرستان مهاباد از شمال به دریاچه ارومیه از مشرق به میاندوآب در آذربایجان شرقی و از جنوب به سقز و بانه و از مغرب به سردشت و خانه (پیرانشهر) محدود است. کوه لندشیخان به ارتفاع ۲۷۳۰ متر و کوه سرمستان به ارتفاع ۱۸۱۲ متر و کوه قیزقایان که مرز ایران و عراق را تشکیل می دهد از مهم ترین ناهمواری های مهاباد به حساب می آیند. رودخانه های مهاباد از دامنه شرقی کوه های زاگرس سرچشمه می گیرند و دارای دو شعبه اصلی به نام رود مهاباد شاخه اصلی و بیطاس می باشد که نزدیک مهاباد به هم پیوسته و رود مهاباد را تشکیل می دهند. این رودخانه پس از آبیاری این شهرستان به دریاچه ارومیه می ریزد. شهرستان مهاباد دروازه ی فتوحات ایل شکاک که به طرف جنوب به حساب می آید و بطور کلی دو واحد پستی و بلندی در کردستان موکریان که مهاباد قسمتی از آن می باشد، وجود دارند که عبارتند از الف) کوهستان ها ب) دشت ها. از لحاظ پستی و بلندی ها نمی توان کردستان موکریان را از سلسله کوه های جنوب آذربایجان غربی جدا دانست.^۳ شهرستان های سردشت و پیرانشهر نظر به این که در نزدیکی مرز ایران و عراق قرار گرفته اند، دارای اهمیت نظامی هستند. به مناسبت شرایط زمین شناسی آذربایجان غربی بغیر از قسمت کوچکی از

۱ - ژ. ام. تانکوانی، پیشین، صص ۹۸ و ۹۹.

۲ - حاج سیاح، پیشین، صص ۲۶۱ تا ۲۶۴.

۳ - سعید خضری، جغرافیای طبیعی کردستان موکریان بر حوضه زاب (شهرستان های، سردشت، پیرانشهر، مهاباد، بوکان، سقز، نقده و اشنویه)، چاپ اول، (انتشارات ناقوس ۱۳۷۹)، صص ۱۷ و ۱۸.

آب‌های ناحیه ی جنوب غربی مهاباد که از طریق «زاب کوچک» به خلیج فارس می رود و بقیه ی آب های روی زمین آذربایجان به دریاچه ی ارومیه و یا از طریق رودهای ارس و قزل اوزن به سوی دریای مازندران جاری می گردند.

۲- ترکیب قومی، انسانی و مذهبی منطقه (نیروهای جلودار مرزی)

حیات اجتماعی و اقتصادی در منطقه ی آذربایجان غربی، همچون اکثر نقاط ایران قدمتی دیرینه دارد و از دیرباز به اشکال و گونه های متمایز (عشایری، روستایی، شهری) وجود داشته است و به اقتضای شرایط طبیعی و جغرافیایی منطقه سازمان یافته است. طبیعت و شرایط زیستی منطقه، مکان مناسبی برای تکوین اجتماعات سه گانه ی فوق بوده و این سه الگوی متمایز زیستی، همراه به گونه ای همزیستی در کنار هم وجود داشته است. شهرها معمولاً در کنار رودخانه ها نضج گرفته اند، روستاها بر پهنه ی ارضی مرغوب کشاورزی مستقر گشته و عشایر نیز بدنبال شیوه ی شبانی، مراتع کوهستانی را ترجیح داده اند. شیوه ی زندگی عشایر شبانی است، زیرا که زیست آنها به حیات دام و مراتع بستگی دارد و لزوم همگامی و هماهنگی با امکانات طبیعت، زندگی شبانی و کوچ زیستی آنها را استمرار بخشیده است در مسائل سیاسی و نظامی منطقه بیشتر از همه ایل ها و عشایر تأثیر گذار بوده اند زیرا به دلیل نوع معیشت و مکان زندگی، اکثر در مناطق کوهستانی سکنی داشتند و یا برای بهتر زیستن از مرزهای ایران خارج شده و به اطراف ترکیه و یا عثمانی کوچ می نمودند. ایل ها و عشایر کرد آذربایجان غربی اکثراً دارای اشتراکاتی با کردهای کشور ترکیه هستند. لذا آمد و رفت برای هر کدام از این طرف ها سهل و آسان است. در بررسی ترکیب قومی و انسانی آذربایجان غربی بیشتر تأکید روی ایل ها و عشایر منطقه و شهرستان ها داریم تا زمینه ی بهتری برای داخل شدن به بحث اصلی داشته باشیم. زمینه اصلی و رکن اساسی نظام تولید و شیوه ی معیشت عشایری رمة داری است. دام در واقع دستمایه ی حیات عشایری است و منبع تعلیف دام نیز، مراتع طبیعی است. از